

مسائلی چند

درباب

تحقیق

مگام با توجه به انجام بررسی در زمینه پدیده‌های مختلف اجتماعی و اقتصادی در چارچوب سازمانهای علمی و اجرایی در کشور، مسائلی مانند: تعیین سیاست تحقیقی، مدیریت منابع مالی و انسانی در تحقیق، هدفهای کاربردی، گرایشها و ایده‌های شخصی و گروهی محققان و... مطرح شده است، که تاکنون برای بسیاری از آنها راه‌حل‌های مناسبی پیدا نشده است. در این مقاله «دکتر مهدی امانی» استاد و رئیس دانشکده علوم اجتماعی و تمارن دانشگاه تهران، مسایل تحقیقات علمی، و بویژه، تحقیقات اجتماعی در ایران را با نگرشی انتقادی مورد بحث قرار داده است، که درج آن در این شماره از مجله که مسئله ارتباط میان تحقیق و رشد ملی مورد توجه ماست، میتواند سودمند باشد.

* * *

مقدمه

توجه و تعلق خاطر، به تحقیق و شناساگری در امور انسانی و اجتماعی کشور ما، هر قدر متزاید و متصاعد گردد، جای خوشحالی و امیدواری است، و این مصداق بسیاری از سازمانها و گرایشهای اخیر آنها در این دیار است. محقق ارجی و جایگاهی - ولو غیررسمی و در سازمان و تشکیلات به جد گرفته نشده - یافته، و دست کم تظاهر به عنایت به جماعت محققان خودمشهود و معلوم است، که گره و گذرگاه اختناق در توسعه اجتماعی و اقتصادی فقدان پژوهش در ارکان این توسعه شناخته شده و تلقی گردیده است. غافل از این که کندی توسعه اجتماعی و اقتصادی و عدم تحقق کامل بهروزی مردمان، به تمامی و در کلیت امر از فقدان تحقیق نشئت نگرفته

نامه پژوهشکده، سال دوم
شماره دوم، تابستان ۲۵۳۷

وجود محقق و امر مورد تحقیق و دانش مقتضای تحقیق و بالاخره وسایل و بودجه آن خود دلیل بر درست کار کردن ماشین توسعه و درستی باصطلاح « فیزیولوژی » آن نیست. بهر حال گفتی‌ها در این باب بسیار و مجال اندک است و کلام و قلم قاصر. لیکن با اینهمه مانعی در ابراز اندیشه‌های مدون، ولو ناقص در این باره مشهود نیست.

وارداتی بودن ارکان

با تأمل در روند مراحل قبل از تحقیق، و خود تحقیق، و پس از تحقیق در غرب، به این حقیقت پی می‌بریم که در آنجا هر کوشش و عزمی در شناخت مجهول با یک سلسله خودآگاهی‌های بتدریج شکل گرفته و کامل شده در قبال امر مجهول شروع گردیده و نحوه برخورد با اجزای امور نا شناخته، همچون آرایش و استقرار ارتشی که تصد تسخیر قلعه‌ای را کرده باشد از پیش پرداخته و حساب شده است. در این میان زمان نیز تأثیر خود را بطوری اعمال داشته که خاصیت اندیشیده و صبورانه بودن نظرات ارائه شده، در حقیقت مرعی بوده است. بخصوص وقتی صحبت از یک امر اجتماعی در بین بوده شامد پختگی فکر و اصلاح و تجدید نظرهای متعدد در یک بستر فکری طی چندین قرن و از نسلی به نسل دیگر می‌باشیم. این ویژگی استمرار نسلی و زمانی در یک مقوله اندیشه و تحقیق در غرب، یک جنبه بومی و بسته و مبتنی بر تراکم و تکامل اطلاعات برای آنان فراهم آورده است. همراه با این تراکم و تکامل اطلاعات، علوم محض و فنون جدید نیز به کمک تدوین و تفسیر اطلاعات و داده‌های اجتماعی آمده و حتی طرز فکر ریاضی و تکنیک‌های آماری و استخراج و تجربه به کمک شناخت اجتماعیات و انسانیات شتافته و راه را هموار ساخت؛ بطوری که در حال حاضر در تحقیقات انسانی و اجتماعی غرب، یک گذشته حجیم و آرشیکامل، پشتوانه موفقیت در پژوهشهای کنونی است. حال آنکه در کشور ما درباره وجود چنین گذشته‌ای مستمر و پیوسته که بوجد آورنده یک آرشیکامل، به هنگام، و بانک اطلاعات (اعم از تفسیر شده یا نشده) میتواند باشد، جای تردید باقی است. در موارد زیادی چون پژوهش فاقد شرایط و ایجابات اولیه (مثل داده‌های گسترده در محدوده سری‌های زمانی - روشهای مشخص و مطلوب، و نیز محقق بالاختصاص مناسب برای موضوع مورد تحقیق) است چنین تصور می‌رود که استقراض و وارد کردن موقتی این کمبودها میتواند اصالت‌های لازم را فراهم آورد.

تکرار و بی‌خبری از پژوهشهای مشابه

در طول مشاهدات بیست تا سی سال اخیر به علاقه‌مندانی برخوردیم که عاشقانه در پی اجرای پژوهشی در یکی از امور اجتماعی بوده‌اند. وقتی از آنان درباره پژوهشهای

مشابه پیشین در کشور جویا میشدیم، اکثر چنین ی پنداشتند که خود مبدع و مقدم پژوهش مورد تمایل خود هستند و در این بندار صمیمیتی هم دیده میشد. وارد بحث و مقال در این که بالاخره اینان دست بدانجام پژوهش مورد خواست خود میزدند یا نه نمی شویم. اما نتیجه ای که آشکار میشود اینست که چنین محققان و حتی سازمانهای تحقیقی در حال حاضر مثل گذشته وجود ندارند و اینان در نوعی بی خبری واقعی و صمیمانه نسبت به کارهای مشابه پژوهشی سایرین و همکاران خود چه در داخل و چه در خارج بسر میبرند. احتیاج به تذکار این مطلب نیست که تکرار چنین پژوهشها (گرچه با صلاحیت قابل توجه محقق) مبنای فرآورده و نتیجه تازه و افزاینده معلوماتی چندان و مضاعف برداشته های قبلی نتواند بود، و چه بسا اگر محقق مبنا و مبتدای کار خود را بر نتیجه و انتهای کار تحقیقی سایرین قرار دهد، به دانسته ها و معلوماتی بدیع و تازه دست مییابد، که اگر آیندگان نیز چنین کنند، این تسلسل و پی گیری مقدار زیادی از بی خبری ها و تکرارهای مغل توسعه تحقیقات را (چه در موضوعات انسانی - اجتماعی و چه در موضوعات علمی محض و فنون) از بین خواهد برد. بر این نظر یک انتقاد ممکن است مترتب باشد و آن این که در زمینه تحقیق در یک امر واحد تنوع برداشت و استنباط و تنوع روش خود باعث غنای علمی و استحکام روش و کسب تجربه میگردد. لیکن قبول و پذیرش این انتقاد نیز خود بنا بر تعریف، اطلاع از آغاز و انجام کارهای مشابه دیگران را مقتضی است.

حدود و درجه بزرگی اطلاعات

مسئله این است که در شناخت مسایل اجتماعی، وقتی صحبت از کمیات یا کیفیات تبدیل شده به کمیات می رود، انتظار ما سوای انتظاری است که از ارقام و اعداد در علوم محض و فنون داریم. تغییر پذیری در زمان و مکان و تأثیر پذیری عوامل اجتماعی، آنها را در یک چارچوب اعتباری بودن قرار میدهد، بنحوی که حدود و درجه بزرگی اطلاعات مکتسبه در بستری از اغماض و درعین حال اطمینان قابل احتساب قرار میگیرد. تجربه ای که بدست آورده ایم اینکه در برخی پژوهش های اجتماعی (مثلاً تحقیقات جمعیتی) نتایج مکتسب در یک امر واحد با وجود تناقض ظاهری، بهر حال از حدود منصور و متعارف خارج نبوده اند، بدترتیبی که با وجود تعدد پژوهش، نتایج مکتسب بدون فرق معنی دار بوده، و در محدوده ای از پیش دانسته و قابل حدس قرار گرفته اند. با وجود این یکسانی نتایج در زمان و مکان بدائیات رسیده، سازمانها و اشخاص سعی داشته و دارند، که پژوهشهای مشابهی در این زمینه انجام دهند، بدون اینکه زمان طی شده پس از پژوهش قبلی برای تغییر احتمالی نتایج کافی باشد. زیرا که امور

اجتماعی اصولاً در طول زمانهای قابل توجه، دچار تغییر محسوس میگردد، و بنا بر این تعدد و تواتر تحقیقات در محدوده زمانهای کوتاه امری زاید و دور از حرفه اقتصادی است.

برخی بر این اعتقادند که سرعت تأثیر عملیات اجرایی و با اصطلاح تحقق مفید برنامه‌های اجتماعی بدون آنچنان است که برای اصلاح مسیر عملیات اجرایی انجام تحقیقات در مقاطع زمانی نزدیک بهم لازم می‌آید. لیکن در اینجا نیز مطلب لازم التذکر این است که، خود برنامه‌های اجتماعی کشور ما بطور کلی مبتنی بر پژوهش قبلی و با شناخت پیشین نبوده است و یا اگر بوده، زبان و تعاریف بکار رفته در تحقیق، انطباق با تعاریف و حد و رسم‌های قبول شده برنامه ریزی مربوطه نداشته و لذا پژوهش در جهت آزمون تأثیر بایی، خود بطریق اولی با زبان و تعاریف مراحل دوگانه تفاوت خواهد داشت.

نقش و جایگاه تحقیق

اگر از مدیر تحقیق علت وجودی پژوهش و پژوهشگاه و پژوهشگر را استفسار کنید، یا جواب را به تعاریف و جمل و عبارات قالبی ناظر بر اهمیت پژوهش در مملکت و محال بودن موفقیت توسعه اقتصادی و اجتماعی بدون مبتدای پژوهشی برگزار می‌کند، یا سکوت نا رضامندانه‌ای بروز میدهد، و یا به بیان این امر میپردازد که حقیقت اینست که تحقیق را در سلسله مراحل و عملیات توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشور ما نقشی و جایگاهی در خور نیست. و ما نیز گمان غالب بر این داریم که فقره اخیر به حقیقت بیشتر نزدیک است. در روحیه محققان ما در ابتدای راه و در میان راه پژوهشگری شان تأملی کنید و دریابید که اینان خود را در مراحل و منازل طرح ریزی و اجرای عملیات هیچ‌کاز می‌بینند، و این تضییع خود به تزلزل روحیه محقق و تزلزل سطح شور و نشاط آنان می‌انجامد، تا آنجا که آخر الامر از تحقیق و مظاهر آن فقط دریافت موابج و حق تحقیق میماند و بس. گاه اصولاً ملاک و ضابطه محقق بودن حق تحقیق گرفتن است و در اینجا بخاطر من می‌آید که دوستی شیبی در جمع محققان و در گنت و نوشی که داشتیم با تلخی و به طنز میگفت «محقق کسی است که حق تحقیق میگیرد» و چون به انصاف بنگریم اقرار توانیم کرد که زیاده بی‌ربط نگفته است.

سیاسی شدن تحقیق و محقق و بالعکس

نظاره‌ای که در سالهای اخیر بر جریاناتی چند داشتیم چنین معلوم داشته است که تحقیق و محقق به سیاست کشانده شده است. البته عر تحقیقی را سیاستی مقتضی

است و بزبان بهتر روش و طرز عملی. اما اینجا مقصود از سیاست همان مفهومی است که شما نیز در ابتدا استنباط کردید.

دستگاههای تحقیقی را که در راه توجیه از پیش پرداخته‌ای از اجرائیات راه می‌پیمایند پر زرق و برق‌تر و بیشتر مشمول توجه مادی، و لطف می‌یابیم. محققان و عالمان برجسته‌ای را می‌شناسیم که در نیمه راه نا مأجور تحقیق برمسند سیاست و اجرا نشانده شده و ازاین رهگذر مأجور گشته‌اند... و این باعث تأسی و اقتدای برخی دیگر گشته، به کیفیتی که صفهای انتظار از تعدادی محققان اینچنانی و بعضاً فارغ از علم، که تحقیق را بعنوان وسیله تحرك اجتماعی و مالا برکسب مال و منصب بکار گرفته‌اند ترتیب یافته‌است. دراین معرکه تعدادی از سیاسیون نیز به کسوت محققان درآمده و راه و رسم درویشی اهل علم و تتبع را سیاستمداران به خدمت گرفته‌اند.

باید اذعان کرد که این جریان اخیر، گاه برای دستگاه تحقیقی منافی و حمایتی بوجود آورده و دستگاه تحقیق را در جایگاهی مناسب در سلسله مراحل عملیات طرح‌ریزی و اجرایی توسعه اجتماعی و اقتصادی قرار داده است، لیکن این سیاسی شدن تحقیق و نیز محقق شدن سیاسیون، برخی اوقات همراه با ترك مسند یا عزل و انتقال نیز بوده، و ازاین بابت بلا تکلیفی کادر تحقیق و تعویض و تبدیل ناگهانی روال و زمان تحقیق پیش آمده‌است.

تحقیق بعنوان زبور دستگاههای اجرایی

تقریباً هیچ دستگاه اجرایی را نمی‌یابید که در کشور ما برای خود يك ضمیمه تحقیقاتی در عین حال خارج از مدار اجرایی نداشته باشد. در این اواخر بر چنین سازمانها و واحدهای ضمیمه نام طرحها و برسیها و یا مشابه آن نهاده شده و همان‌طور که مذکور افتاد محتوای کار، و ریتم انجام کار این واحدها هیچ هم‌آهنگی با کارهای اجرایی سازمان مربوطه ندارد، و گویی لزوم و اجباری نیز از نظر مدیر آن سازمان، بر این نا هم‌آهنگی متصور نیست. محققان به کار خود مشغول هستند و مواجبی دریافت میکنند و معجزان نیز چنین کنند. نه آنان به کار اینان بستگی و توجهی دارند و نه اینان نسبت به آنان. برخی تحقیقاتی که در این واحدهای پژوهشی انجام میگردد، بحق حائز ارزش علمی است، اما دریغ که دستگاه اجرایی از این فعالیت‌های تحقیقی بهره‌ای نگرفته و نمی‌گیرد. با اینهمه، مدیر و مسئول سازمان از تظاهر به فخر نسبت به وجود واحد تحقیقی در سازمان تحت ولایتش خودداری نمی‌کند و محققان واحد تحقیقی آن سازمان نیز به همین مختصر دلخوشند و راضی و مسکوت. در این واحدها هجوم کامپیوتر نیز گاه مشهود است، و این وسیله می‌رود که جای تفکر انسانی را بگیرد و فرامین

صادرۀ آن حکم وحی منزل را بیابد .
این اعتقاد مطلق محقق به راه یابی کامپیوتری و نیز اعتقاد مجریان به نتایج
مأخوذ از کامپیوتر، هم برای نفس تحقیق ، و هم برای موفقیت بخش اجرایی ، خطری
بزرگ است ، زیرا که ، علاوه بر رکود محتمل اندیشه محقق و اعراض وی از ابراز و
اعمال کوشش ذهنی ، ظرایف عملیات و انعطاف های حین اجرا را به اشکال می کشاند .

لزوم تدوین يك سیاست ملی

درجه و جوب و انتخاب موضوع و نحوه اجرای تحقیقات در هر کشور با کشور
دیگر متفاوت و متباین است .

برخی امور و مسایل اجتماعی و اقتصادی در کشورها و جوامع مشابه مورد
پژوهش واقع شده و با توجه به درجه اعتمادی که مرتب بر نتایج آن است میتوان آن
نتایج را (در حدی که اتکای بر صنات و خصایص به کمیت درآمده ممکن باشد) در برنامه -
ریزی بکار گرفت و بقیه خصوصیات مورد نیاز را به پژوهش و آزمون کشید . از این رهگذر
منادیر قابل توجهی وجوه صرفه جویی میشود و ارزش وجوه صرفه جویی شده بیش از
ارزش نتایجی است که با اجرای کامل و سراسری تحقیق ممکن بود بدست آید .

تدوین درجات اولویت برای عناوین تحقیقی خود مقتضی پژوهشی جداگانه
است ، که ورود و نفوذ هر گونه اعمال قدرت سیاسی - اداری و مالی در آن معدلت به این
اولویتها و نفس کار تحقیقی صدمه میرساند .

در نحوه اجرای تحقیق مراعات بدون انعطاف مراحل سه گانه : تدارک اجرای
مصاحبه و تحقق برخورد - استخراج و استنتاج و انتشار بر اساس توصیه های پژوهشگران
غربی و یامریدان آنان ، از حیث تقسیم بندی زمانی و نیروی انسانی ، و نیز از لحاظ
تخصیص اعتبارات در فصول هزینه های اداری - پرسنلی و سرمایه ای درست نیست . چه
بسا در مراحل اصلی سه گانه تقسیم بندی زمانی و نیروی انسانی رویه ویژه و بدیعی بنظر
آید و عمل گردد که روال کلاسیک را منکر باشد . دیگر آنکه میتوان با محور تمرکزهای
مزاحم اداری و با تجویزات انتقال و تحرك وجوه و وسایل و پرسنل از تحقیقی به تحقیقی
دیگر و یا از مرحله ای به مرحله دیگر در يك تحقیق واحد ، در هزینه ها صرفه جویی های
غیر منتظره ای ترتیب داد .

در مناطقی که با آزمونهای مناسب ، یکنواختی و تجانس واحد ها و افراد جامعه
مورد پژوهش مسجل شده است ، میتوانیم بجای پژوهشهای مبتنی بر پرسشنامه های مفصل
و روش پهنانگر ، به مصاحبه ها و مظاهرات موردی پرداخته ، سطح را فدای عمق اطلاعات

و نتایج کنیم ، زیرا که حقیقت را در جامعه شرقی و بالاخص ایرانی ، در قلب و دل مردم میتوان یافت تا در پاسخ های کوتاه و بدکمیّت درآمده و مندرج در جداول .
قیست تمام شده چنین تحقیقات به مراتب کمتر از تحقیقات متعارف پهبانگراست
و مزیت دیگر آن این که محقق را طی زمانهای طویل تر و با حوصله و شکیبایی بیشتر
بامردم مورد مطالعه اش نزدیک تر و شناساتر میکند ، و این خود وسیله ایست برای دریافت
و ثبت حقایق و نتایج عاری از حواشی .

تشکیل مرکزی از اسناد و مدارک پژوهشهای اجتماعی و اقتصادی ایران شامل
اسناد و مراجع کیفی و غیر عددی دوران قدیم - گرچه بصورت و قالب ادبی و با محتوای
تفکر انسانی و اجتماعی - و نیز اسناد و مراجع دوران اخیر که با عدد و رقم ممزوج
گردیده ، میتواند با خلاصه کردن و انتشار و توزیع جامع ، غنای پژوهشی و نیز کمبود
های تحقیقی ما را در زمان و مکان و موضوع آشکار سازد ، و با این شناخت راهها و جهت
آنها بر ما بهتر معلوم خواهدگشت .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی